

1. Sportlaan hoek Kwartellaan met rechts de tankgracht, krijt in zwart, Willem Frederik Dupont, 1945.
Haags Gemeentearchief.

Zestig jaar Sportlaanflats (1954)

een geschiedenis van de bouw

Ramses van Bragt

Inleiding

In 2015 is het precies zestig jaar geleden dat het langgerekte flatgebouw aan de Haagse Sportlaan, tussen Kwartellaan en het Haga Ziekenhuis, een ontwerp van Piet Zanstra, werd opgeleverd. In die zestig jaar is de geschiedenis van de flats nog niet verteld; dit jubileum biedt een mooie aanleiding. Dit artikel gaat kort in op het Wederopbouwplan van stedenbouwkundige en architect Dudok, uitvoeriger op de bouwgeschiedenis en op een van de investeerders (de OLVEH van 1879), op architect Piet Zanstra, kunstenaar Jan Goeting en aannemer Bertus Meijer. Over deze laatste persoon, eigenaar van Bouwbedrijf Meijer & Zonen, is verrassend genoeg weinig geschreven. Dit mag gerust opmerkelijk worden genoemd, aangezien hij door zijn bouwopdrachten letterlijk beeldbepalend is geworden voor het Den Haag tussen circa 1945 en 1980.

Dit artikel probeert deze lacune op te vullen, mede dankzij nog niet eerder gepubliceerd archief- en beeldmateriaal, waarbij de Sportlaanflats telkens het uitgangspunt zijn.

Tweede Wereldoorlog

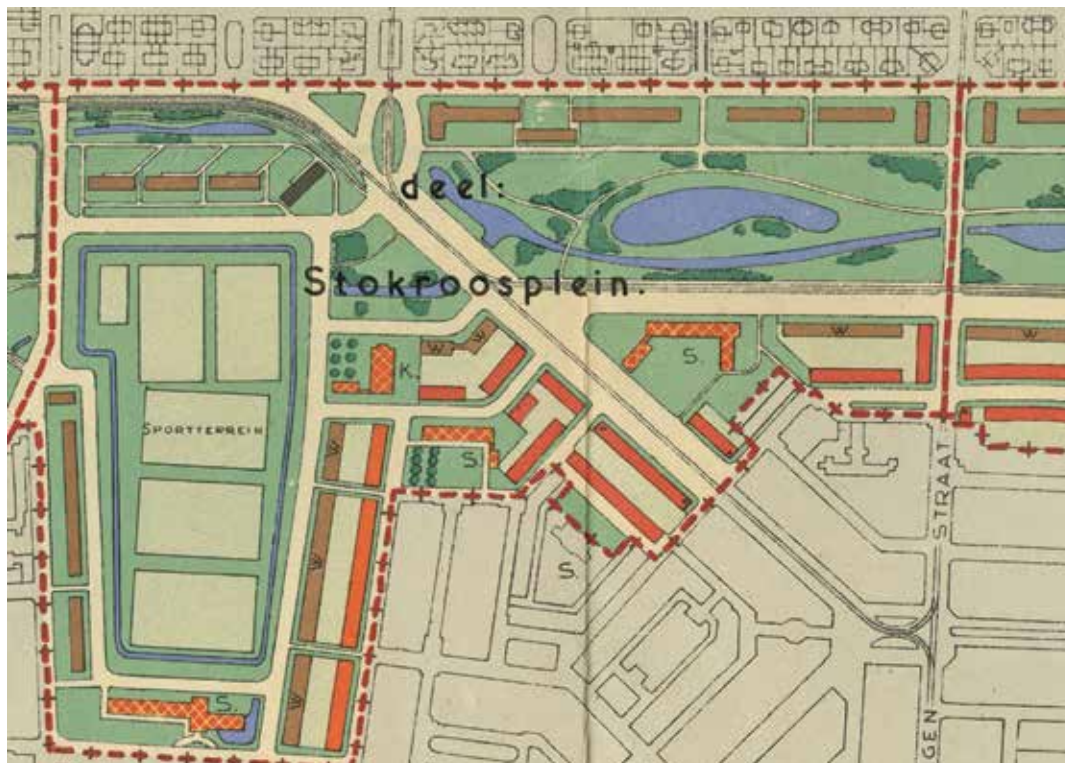
De Sportlaanflats zijn gebouwd op de plaats waar de Duitsers vanaf 1942 een verdedigingslinie van maar liefst 5.000 kilometer (van Noorwegen tot aan de grens met Spanje) aanleggen

om de westgrens van hun Derde Rijk te kunnen verdedigen. In Den Haag leidt deze Atlantikwall tot een tankgracht van 27 meter breed met daaromheen een zone van een paar honderd meter breed. De Duitsers leggen deze zigzaggen-gracht aan in het tracé van de Haagse Beek om vervolgens bij Duinoord af te slaan naar de ‘vesting Scheveningen’. Tussen oktober 1942 en februari 1943 evacueert de Duitse bezetter in de Bomen- en Bloemenbuurt 132.000 bewoners uit 175 straten en worden huizen in 75 straten gesloopt. Hierdoor wordt onder meer het stratenplan tussen de Vogelwijk en de Bloemenbuurt verbroken en is er bijvoorbeeld geen rechtstreekse verbinding meer tussen de Geraniumstraat en de Patrijslaan.¹

Dudoks herbouwplan voor de Sportlaan

‘Men dient te bedenken, dat stedebouw een coördinatie is van tal van belangen, en men mag zich daarbij niet blind staren op één onderdeel, zonder de samenhang met het gehele samenspel van factoren in het oog te houden’ (Dudok, brief 21 juli 1948 aan het Haagse College van B&W).²

Na de oorlog wacht Den Haag een enorme hersteloperatie: niet alleen de tankgracht laat een grote wond achter in de stad, ook het vergissingsbombardement op het Bezuidenhout en Korte Voorhout en de verwachte bevolkings-

2. Detail van het deel 'Stokroosplein' uit het Basisplan Sportlaan, met links de Zonnebloemstraat en rechts de Goudenregenstraat, gemaakt door de Gemeentelijke Dienst voor het Grondbedrijf, 1949. Haags Gemeentearchief, Archief Stedebouw en Volkshuisvesting, inv.nr. 685. *Haags Gemeentearchief*.

toename maken snel handelen urgent. 8.000 woningen zijn verloren gegaan en 25.000 mensen dakloos.³ Bovendien was sinds 1940 geen woning meer gebouwd.⁴ Den Haag was na Rotterdam – gerekend naar het aantal verwoeste en beschadigde woningen – zelfs de zwaarst getroffen

stad. De schade was hier namelijk groter dan in Arnhem, Nijmegen en Venlo samen.⁵

Op 19 december 1944 verzoekt dr. ir. Z.Y. van der Meer van het departementale College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw architect Dudok om 'met de grootste

spoed plannen te ontwerpen voor de herbouw der verwoeste delen in Uw Gemeente'.⁶ Burgemeester en Wethouders achten zich gelukkig, dat zij een architect en stedenbouwkundige van Europeesch formaat bereid hebben gevonden de wederopbouwplannen voor Den Haag te ontwerpen. De wonden, welke de bezettende macht direct en indirect aan onze stad heeft toegebracht, zijn zoo groot en hebben het stadslichaam zoo hevig beschadigd, dat de hand van een bekwaam heelmeester noodig is'.⁷

Op 7 mei 1945 begint Dudok officieel aan zijn opdracht en op 1 oktober 1945 heeft Dudok op zijn verzoek een bespreking met onder andere Van der Meer, waarin hij aangeeft alleen de Haagse opdracht verder te willen uitwerken als het plan niet meer de kans van afkeuring zou lopen (zoals in 1936 was gebeurd, toen Dudok ook al door de gemeente Den Haag was gevraagd een ontwerp voor een stedenbouwkundig plan te maken). De plannen van Dudok kunnen op instemming rekenen, zowel bij het College van B&W als bij het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw.

Dat Dudok, een niet-Hagenaar, de opdracht krijgt, komt als een verrassing voor de Kring Den Haag van de Bond Nederlandse Architecten (BNA). De Kring Den Haag had namelijk in de oorlogsjaren al een wederopbouwplan ontwikkeld, het zogenaamde 'Plan 2000', dat veel meer dan Dudoks plan rekening hield met mogelijk veranderende inzichten.⁸ Dudok is aanvankelijk niet van plan te luisteren naar de Kring Den Haag, maar uiteindelijk wordt toch een compromis gevonden: een afvaardiging (de zogenaamde Raad van Vijf) mag met toestemming van het gemeentebestuur regelmatig met

Dudok overleggen. Een concreet resultaat van dit overleg betreft een talrijker toepassing van flatgebouwen dan Dudok aanvankelijk van plan was: 'Het is daarom dat bij het ontwerpen van het plan Sportlaan door de adviserende instanties bij mij werd aangedrongen op een veel ruimer aantal flatgebouwen in dit plan'.⁹ De gemeente benoemt daarnaast ook nog eigen adviescommissies en werkgroepen, waaronder de Stedenbouwkundige Advies Commissie.

Het eerste Plan Dudok, uit 1946, moet als een basisplan worden beschouwd.¹⁰ Voordat dit plan kan worden uitgevoerd moeten eerst overal de langs de tankgracht aanwezige bunkers – zoals bij de Houtrustbrug en het Wielewaalplein – en ondergrondse gangenstelsels worden opgeruimd. Met het puin van onder andere deze bunkers wordt vervolgens de tankgracht volgestort.¹¹ Dudok volgt in zijn plan zoveel mogelijk de lijnen van het oude polderlandschap en hij wil – volgens de dan heersende mode in de volkshuisvesting – door variërende bouwhoogten en een combinatie met plantsoenen en parken, afwisseling en ruimte verkrijgen.

Dudok introduceert flats in zijn plan Sportlaan om de volgende redenen:

1. Flats zijn bij uitstek geschikt om de woningnood te lenigen;
2. Flats zijn noodzakelijk als contrasterend element met de bestaande bebouwing (Vogelwijk en Bomen- en Bloemenbuurt), en om een meer grootstedelijk effect te bereiken;
3. Behoefte aan diverse woningtypen waaronder flats;
4. Flats dienen de parkway (de Segbroeklaan) te begeleiden.

Lenigen woningnood

Dudok houdt er (in 1946) rekening mee – ook al is er nog geen uitgewerkt bebouwingsplan – dat in de nieuwe bebouwing plaats is voor circa 11.600 bewoners, waar vóór de oorlog circa 14.000 bewoners woonden. Burgemeester en Wethouders vragen zich naar aanleiding van de woningcapaciteit het volgende af: ‘De vraag zou kunnen worden gesteld, of het wellicht aanbeveling verdient de in het plan opgenomen flatgebouwen en verdere étagebouw nog hoger op te trekken, ten einde alzo de capaciteit van het plan te vergroten [...] Voorts dient men wel te bedenken, dat opvoering van de bouwhoogten boven vier woonlagen stijging van de toch reeds zeer hoge bouwkosten per m3 ten gevolge zou hebben door de noodzaak o.m. zwaardere constructies en meer kostbare voorzieningen (liften) toe te passen, waartegen de te verkrijgen besparing in bouwgrond zeer zeker niet zou opwegen. En tenslotte is de opvoering van de bouwhoogte niet nodig, gelet op de voor Groot Den Haag verwachte bevolkingsaanwas.’¹²

In 1949 echter, als wijzigingen in het basisplan zijn doorgevoerd voor wat betreft Bohemen en Meer en Bosch, wijzigt ook de wooncapaciteit, waardoor deze ‘in overeenstemming [wordt] gebracht met de wensen van het departement, nl. dat het vervangingsgebied geheel binnen het wederopbouwplan kan worden gevonden.’¹³ Ook wordt aangegeven dat twee nieuwe bouwblokken bij het Rode Kruisziekenhuis worden bijgebouwd.

Contrasterend element

Dudok wil met zijn plan ook een duidelijk contrast aanbrenge met de huizen van de Vogelwijk. Hij vindt de Sportlaan met zijn kleinscha-

lige bebouwing verhoudingsgewijs veel te breed. In de toelichting waarin hij zijn Wederopbouwplan in de zomer van 1946 voor de eerste keer aanbiedt aan de ‘Commissie van Advies inzake de stedeboekkundige ontwikkeling van ‘s-Gravenhage’, schrijft hij: ‘Als ik langs de Sportlaan loop dan krijg ik altijd de indruk dat ik mijn hoed op die huisjes kan leggen omdat het zulke lage huisjes aan zo’n brede laan zijn.’¹⁴ Om die reden versmalt hij in zijn plannen de Sportlaan. Ook stelt Dudok in dezelfde Nota van Toelichting: ‘De beteekenis van het eerste gedeelte der Sportlaan (Ververschingskanaal-Kwartellaan) wordt in het nieuwe plan teruggebracht tot die van een ruime woonstraat: het ruimtprofiel dezer laan sluit zich in het nieuwe plan dan ook juister aan bij de bescheiden hoogte der bestaande bebouwing.’ En verderop geeft hij aan wat kan en moet veranderen: ‘Het plan van den herbouw Sportlaan-Stadhoudersplein-Scheveningse Boschjes is, evenals dat van het Bezuidenhoutkwartier, een vraagstuk van invoeging [onderstreping Dudok-RvB]; in beide gevallen bestaan sterke motieven tot een grondige herscheping [onderstreping Dudok-RvB]. Hoewel de vernielde wijken [...] hier en daar ongetwijfeld de bekoring bezaten van weelde en openheid, dienen zij toch zeker niet in den ouden vorm te herrijzen. Want dit geheele verwoeste gebied ligt in een stadsdeel zonder rhythme, zonder spanning, zonder differentiatie, het was een strook in een vlakke, eentonige stad. De herbouw opent de mogelijkheid om in deze saaie stad nieuw architecturaal leven te wekken; wij laten de eenmaal ontstane ruimte zoo veel mogelijk spreken en herscheppen die in fraaie plantsoenstrooken met waterpartijen;

plantsoenen, die wij omzoomen met nieuwe flatgebouwen, hooger dan de omgeving. Zoo ontstaat er in dit stadsbeeld een contrasterend element, dat wij als een gaaf geheel van groen en huizen nieuw kunnen scheppen.’¹⁵

Gedifferentieerd woningaanbod

Na de oorlog blijkt steeds meer behoefte te bestaan aan kleinere woningen, onder andere ‘in verband met de steeds grooter wordende moeilijkheden met bedienend personeel’, zo schrijft Dudok in 1948 aan het College van B&W.¹⁶ Bovendien verlangen veel oude bewoners, voor wie in het wederopbouwplan vervangende woningen moeten worden gevonden, niet meer terug naar hun oude type woning (villa, eengezinshuis etcetera). ‘In deze omgeving van villa’s, eengezinshuizen, boven- en benedenwoningen, vormen flatgebouwen een logische uitbreiding. Bovendien profiteren door deze bebouwing meer gezinnen van de fraaie omgeving.’ Verderop in dit artikel wordt hierop nog uitgebreider ingegaan als Bertus Meijer de berekening van het aantal kamers per woningtypen toelicht.

Parkway

De Segbroeklaan krijgt de status van doorgaande verkeersroute naar het Westland en vice versa. Hierdoor is de achterzijde van de Sportlaanflats afwisselender dan de voorzijde omdat deze zijde door weggebruikers vaker gezien werd dan de Sportlaan-zijde. In een bespreking vanwege de oplevering van de Sportlaanflats, noteert een verslaggever van het *Binnenhof* (1955) in zijn artikel met als kop ‘Achterkant van visitekaartje’ hierover: ‘De voorgevel van een woning (blok) is als regel het visitekaartje van de architect. Aan

de Sportlaan in Den Haag is dat echter anders. Achter die Sportlaan ligt namelijk een grote groenstrook, waar gewandeld kan worden en langs die groenstrook loopt een grote verkeersweg, de Segbroeklaan. Er zullen er dus meer zijn, die de woningen van de Sportlaan aan de achterzijde dan aan de voorzijde zien. Daarom zijn door de gemeente hoge eischen gesteld aan de achterzijde der woningcomplexen [...] Het is de bewoners ook niet toegestaan de was op het balkon te drogen te hangen.’¹⁷

De groene zone tussen Sportlaan en Segbroeklaan moet een zogenaamde *parkway* worden waar bewoners niet alleen op uitkijken, of door de plaatsing zelfs nagenoeg in wonen, maar ook kunnen recreëren.¹⁸ Ir. Frans van der Sluijs noteert in zijn herinneringen over de toepassing van flats in dit gebied Segbroeklaan/Sportlaan: ‘Het geheel werd omzoomd met flatgebouwen van een heel wat grotere hoogte dan de Hage-naars gewend waren, overwegend zes en meer bouwlagen. Dat was niet alleen nodig om aan hetzelfde aantal woningen te komen als er voorheen had gestaan, maar was zeker ook aangegeven gezien in verhouding tot de open ruimte daartussen’.¹⁹

De bouwblokken moeten volgens Dudok minder diep zijn dan de kenmerkende Haagse portiekwoningen rond 1900 om zo voldoende daglichttoetreding mogelijk te maken. Er ontstaat in deze jaren een nieuw type woningen: breder, minder diep en daardoor lichter, met afgesloten trappenhuizen, bergingen in de onderbouw, geopende bouwblokken in strokenbouw met gemeenschappelijke tuinen.²⁰ ‘Al deze flatgebouwen zullen in groepen moeten worden gebouwd, met zeer grote vormverwantschap

3. Detail van het deel 'Stokroosplein' uit het Basisplan Sportlaan, 1947, calque nr. S1340, Haags Gemeentearchief, Archief Stedebouw en Volkshuisvesting, inv.nr. 685. *Haags Gemeentearchief*.

tussen de eenheden van een groep, want hier geldt natuurlijk óók weer, dat de opbouw den in het stadsplan tot uitdrukking komenden vormwil niet schaden, maar steunen moet.' De bouwblokken aan zowel de Segbroeklaan als de Sportlaan zijn zodanig evenwijdig gepositioneerd dat deze de verkeersroute 'begeleiden'.

Zanstra beoogde hiermee overigens ook nog een ander effect: vanwege het toenemende autoverkeer moesten huizen niet haaks op de rijweg gepositioneerd worden maar evenwijdig, zodat één deel van het huis zich altijd aan de stille kant bevond.

Dudok verdeelt de Segbroeklaan – waarvan

hij de bocht ook iets langer maakt – in drie delen waarbij het bedoelde effect van het gedeelte tot het Rode Kruis Ziekenhuis door hem als ‘aanhelen’ wordt benoemd, het volgende gedeelte tot de Fahrenheitstraat als ‘dramatiseren’, terwijl het laatste deel tot aan de Houtrustbrug een gevoel van ‘ensceneren’ voor de verkeersdeelnemer moest oproepen.

Dudoks ideeën kunnen het beste geïllustreerd worden met zijn tekening van het Basisplan Sportlaan. Dudok laat hier één blok inspringen – dus meer in het park – waardoor het één groot plein lijkt te vormen met het tegenoverliggende Wielewaalplein. Vanuit de Patrijslaan tekent Dudok een wandelpad rechtdoor naar de Segbroeklaan, zoals dat voor de oorlog ook het geval was. Verder laat Dudok in de eerste plannen ruimte vrij tussen de afzonderlijke flats. Tenslotte tekent Dudok langwerpige appartementenblokken.²¹ Op 3 november 1950 stelt B&W van Den Haag, nadat de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw akkoord zijn gegaan, het ‘Wederopbouwplan Sportlaan enz.’ vast. Dudok verlaat een jaar later, in 1951, gedesillustioneerd Den Haag, moe van de wijzigingen en aanhoudende kritiek op zijn plan.²²

Aannemer Bertus Meijer

Ondertussen ziet de Haagse aannemer Bertus Meijer (1908-1991) zijn kans schoon om het grote braakliggende stuk grond aan de Haagse Beek te kunnen bebouwen. In mei 1952 dient hij een beginselaanvraag in bij Bouw- en Woningtoezicht voor het mogen bouwen van 74 panden, elk bestaande uit een benedenwoning, een eerste,

4. Drie generaties Meijer, met G.Th. Meijer (zittend), Bertus Meijer (staand links) en diens zoon, Ruud Meijer, circa 1960. *Privéarchief Meijer, Den Haag.*

tweede en derde verdieping met dakopbouw. In totaal betreft het 296 woningen en 60 garages. Meijer is geen onbekende: hij heeft dan al een flink aantal woningbouwprojecten op zijn naam staan in uitbreidingswijken zoals Bohemen, mede door zijn – veronderstelde – goede contacten met de gemeente.²³

Over het persoonlijk leven van Bertus Meijer weten we zoals in de inleiding al gezegd, eigenlijk

niet veel, omdat hij publiciteit mijdt en niet zijn persoon maar zijn bouwactiviteiten op de voorgrond plaatst. Een speurtocht naar bewaard gebleven archiefmateriaal van Bouwbedrijf Meijer geeft gelukkig meer inzicht in deze geëngageerde particuliere bouwer en zijn familie, die groten-deels uit bouwers blijkt te bestaan.

G.Th. Meijer Sr., de vader van Bertus Meijer, in 1877 in Den Haag geboren en getogen, begint als vijftienjarige in de timmerwinkel van zijn grootvader en vader en werkt zich al snel op tot zelfstandig ondernemer.²⁴ Rond 1902 begint hij voor zichzelf. In 1925 adverteert 'Bouwkundig bureau George Th. Meijer & Zonen', gevestigd aan de Goudenregenstraat 99, met herenhuizen aan de Laan van Meerdervoort rond de Chrysantenvijver en langs het gemeentelijk sportpark.²⁵ Meijer heeft in 1925, blijkens de advertentie, dan al 200 herenhuizen gebouwd, vooral in de Haagse Bomenbuurt.²⁶ Eveneens in 1925 richt G.Th. Meijer een ander bouwbedrijf op: 'N.V. Bouwmij. G.Th. Meijer & Zn.', gevestigd aan de Laan van Meerdervoort nr. 299. Samen met 'Bouw bureau J.A. Meijer' bouwt hij in 1927 en 1928 de herenhuizen naar ontwerp van A. Kropholler aan de Kwartellaan.²⁷ In 1934 richt George Th. Meijer samen met Bertus Meijer de 'N.V. Bouw- en Handelsmij. 'Berkenrijs', Den Haag' op.²⁸

Na de Tweede Wereldoorlog neemt George Th. Meijer op aanwijzing van het Militair Gezag (later het Directoraat Generaal voor Bijzondere Rechtspleging) de bouw en overbrenging van diverse kampen op zich. Hij is in 1952 de oudste directeur van de N.V. Standaardbouw te 's-Gravenhage, en ondanks zijn leeftijd toen nog als bestuurder of adviseur bij diverse ondernemingen betrokken.

In het krantenbericht naar aanleiding van zijn verjaardag en veertigjarige jubileum in de bouw in 1952, wordt opgetekend: 'Zijn belangstelling gaat in het bijzonder uit naar de bouw van goedkope woningen, ten einde voor de minder kapitaalkrachtigen ook een zelfstandige huisvesting mogelijk te maken'. G.Th. Meijer wordt in 1958 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Bertus Meijer begint evenals zijn drie oudere broers bij zijn vader George Th. Meijer in de zaak. Voor de oorlog schijnt Meijer een stalenramenfabriek begonnen te zijn die het niet redde omdat Meijer in de oorlog niet voor de Duitsers wilde werken. Na de oorlog begint hij echt voor zichzelf.²⁹ Opvallend is dat eigenbouwer Bertus Meijer de woningen aan de Sportlaan uitvoert, omdat het in strijd lijkt te zijn met het aangepaste gemeentelijk beleid eind jaren veertig.³⁰ Deze aanpassing – de gemeente neemt de wederopbouw zelf ter hand en laat dit niet meer over aan de vrije markt (zoals Bouwbedrijf Meijer) – is nodig om het geraamde aantal nieuwbouwwoningen ook daadwerkelijk te halen en de woningproductie op peil te houden. Dit gewijzigd beleid geldt alleen voor de bouw van arbeiderswoningen. Voor de bouw van middenstandswoningen – waar ook veel behoefte aan was – konden de eigenbouwers rekenen op de steun van de gemeente.³¹ Meijer geeft zelf aan in een toelichting bij het bouwbestek voor de Sportlaanflats, '[dat] het naar onze mening [...] aan geen twijfel onderhevig [is] dat de te bouwen woningen, juist in deze huurklasse, in een dringende behoefte zullen voorzien'.³² Hij geeft hiervoor drie argumenten:

1. 'Na de bevrijding zijn hier ter stede praktisch geen woningen in deze huurklasse voor verhuur gebouwd'. Meijer geeft aan dat hij in 1949 en 1950 middenstandswoningen bouwde (Pinksterbloemplein, Richard Wagnerlaan en Thorbeckelaan), maar dat deze snel verhuurd werden aan werknemers van de BPM. Daarnaast bouwden andere particuliere bouwers ook middenstandswoningen, maar deze werden 'uit winstmaximalisatie-overwegingen, echter uitsluitend in coöperatief verband étagegewijs verkocht'.
2. 'De onder deze huurklasse vallende bewoners zijn door de politiek van de Gemeentelijke Woningdienst en de houding van de particuliere bouwondernemers de meest gedupeerden'. Meijer geeft aan dat grote aantallen middenstanders met een behoorlijk inkomen, maar geen kapitaal zodat ze niets konden kopen, na de oorlog hun toevlucht moeten zoeken tot arbeiderswijken, 'dus niet in het milieu waarop zij krachtens hun maatschappelijke positie recht hebben'. Dat de Sportlaanflats garages kregen, gaf al aan dat deze woningen bedoeld waren voor de middenstand.
3. De Haagse bevolking breidt zich uit. Na de Tweede Wereldoorlog neemt het aantal inwoners van Den Haag fors toe: van 450.950 inwoners in 1945 naar maar liefst 578.516 inwoners in 1951, ofwel een toename van de bevolking van ruim 28 procent in slechts zes jaar tijd, en dat terwijl in dezelfde periode slechts 8,5 procent nieuwbouw werd gerealiseerd. Meijer voert voor de bevolkingstoename onder andere als redenen aan: centralisatie van de Rijksdiensten en

nieuw ontstane Rijksdiensten, de repatriëring uit voormalig Nederlands-Indië, vestiging van internationale organisaties die bovendien moeite hebben om leidinggevenden passend te kunnen huisvesten, uitbreiding diplomatieke corpsen, uitbreiding van de militaire staf en vestiging van nieuwe industriebedrijven.

Meijer liet zich bij het berekenen van het aantal kamers per woningtype leiden door eigen ervaring en inzicht, gegevens afkomstig van gemeentelijke instanties en het architectenprogramma van de Studiegroep voor Woningarchitectuur (juni 1944). Deze groep adviseerde als gewenste verdeling van de woningen naar het aantal slaapkamers: één slaapkamer: 33,2 procent; twee slaapkamers: 31,1 procent en drie slaapkamers 27 procent. Meijer geeft ook aan dat door het bijzondere karakter van de Haagse bevolking (veel middenstandsgezinnen met weinig gezinsleden, veel renteniers, gepensioneerden en repatrianten) een groot aantal kleinere middenstandswoningen noodzakelijk is. Verder is er een neiging naar een kleinere, comfortabele en schoon te houden woning (liefst zonder huishoudelijke hulp) en neemt tenslotte de gemiddelde leeftijd toe.

De architect: Piet Zanstra

Meijer werkt vanaf het begin van zijn bedrijf met architectenbureau Blankespoor & De Vries, maar als hij in 1950 de particuliere woningen uit 1942 ziet die architect Piet Zanstra aan de Amsterdamse Sloterkade/hoek Hoofddorppweg heeft ontworpen, besluit hij Zanstra te vragen voor zijn volgende opdracht: het bouwen van woningen aan de Veenendaalkade 7-95 en de Volendamlaan 2-108 in Den Haag.³³

5. Woningen hoek Volendamlaan/Veenendaalkade, foto Dienst voor de Stadsontwikkeling, 1956. *Haags Gemeente-archief*.

Zanstra (1905-2003) is in 1950 nog mede-eigenaar van architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons waar hij van meet af aan de centrale figuur is. Hun bekendste ontwerp, waarmee ze tot over de landsgrenzen roem oogsten, is dat voor atelierwoningen aan de Amsterdamse Zomerdijkstraat (1932-1934). Schrijvers, onder wie Jan Wolkers, en kunstenaars (Gerrit-Jan van der Veen, Charlotte van Pallandt, Fred. Carasso en vele anderen) zijn slechts een aantal van de illustere bewoners. Het is het tweede gebouw in Nederland met een staalskelet (het eerste gebouw is de Bergpolderflat van Van Tijen, die vlak voor de Atelierwoningen gereed was gekomen).³⁴ Het

gebouw staat te boek als een 'sleutelwerk van de Nederlandse architectuur van de jaren dertig'. Overigens waren er ook vergevorderde plannen voor Haagse atelierwoningen; deze hadden bij de Zwolsestraat hoek Harstenhoekweg moeten verrijzen.³⁵ Zanstra, Giesen en Sijmons worden door architectuurhistorici gerekend tot de zogenaamde Groep '32, vernoemd naar het jaar van oprichting waarin zij en andere architecten besluiten zich 'af te scheiden' van de zogenaamde functionaristen. Architectuur is voor Groep '32 een vorm van kunst, en daarbij laten ze zich beïnvloeden door de Frans-Zwitserse architect Le Corbusier (pseudoniem van Charles-Édouard

Jeanneret). In de Sportlaanflats is de invloed van Le Corbusier ook duidelijk herkenbaar; hierover dadelijk meer. Zanstra zei zelf over de verschillen tussen Groep '32 en de functionaristen: 'Voor de oude generatie functionaristen was architectuur een kwestie van ontwerpen van zuivere constructies voor zuivere functies. Wij vonden dat ook de schoonheid van de vorm belangrijk was', en: 'Form follows function is waar, maar niet helemaal waar.'³⁶ Dudok – Zanstra was van 1928-1931 diens assistent bij de bouw van de Rotterdamse Bijenkorf – en Groep '32 deelden vaak dezelfde opvattingen,³⁷ maar er waren ook wel degelijk verschillen. Is Dudok een typische exponent van de architect-stedenbouwkundige, Zanstra daarentegen is een vroeg voorbeeld van de pragmatische, zakelijke architect-ondernemer. Hij is niet ideologisch, maar juist bezig met 'vandaag' en dus praktisch, pragmatisch en zakelijk ingesteld. Hij laat veel afhangen van aannemers en hij kan goed overweg met eigenbouwers zoals Meijer, dit in tegenstelling tot Dudok, die zich heel erg bij het ontwerpproces betrokken voelde. Zanstra erkent – veel meer dan een architect als Dudok – de waarde van de inzichten en ervaringen van eigenbouwers en woningbouwcorporaties.³⁸

Over de precieze opdrachtverlening van Meijer aan Zanstra is helaas niets bekend, wel was sprake van toewijzingen aan diverse architecten voor diverse onderdelen van de bebouwing aan de Segbroeklaan en Sportlaan.³⁹ Jan Wils bijvoorbeeld wordt gevraagd een ontwerp te maken voor een gebouw op de plek waar de Segbroeklaan en Sportlaan bij elkaar komen (ter hoogte van de Kwartellaan). Het ontwerp voor de Sportlaanflats betreft het laatste ontwerp van het

architectenbureau Zanstra Giesen Sijmons, maar Zanstra is dan al feitelijk de hoofdarchitect. Hij moet zijn ontwerp uitwerken binnen de contouren die Dudok al voor de Sportlaanflats in zijn Wederopbouwplan heeft aangegeven.⁴⁰ Meijer wil aanvankelijk de Sportlaanflats, bestaande uit in totaal negen woonblokken, in twee fasen laten bouwen. Zo dient hij een aanvraag in voor de bouw van 144 woningen tussen Sportlaan 914-1224 en een tweede deel, met 152 woningen, tussen Sportlaan 606-910, inclusief twee blokken appartementen aan de Goudenregenstraat. Gedurende de bouw wordt het project uiteindelijk in drie bouwfases opgeknipt, waarschijnlijk door investeringsbereidheid van beleggers (Meijer bouwt vooral voor institutionele beleggers⁴¹).

De eerste vier blokken (Sportlaan 914-Sportlaan 1224), in totaal 144 woningen, worden gebouwd voor belegger Stichting Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg. Het blok daarna, blok nummer 5, met in totaal 40 woningen, wordt – zeer waarschijnlijk – gebouwd voor de HVA-bank (later wordt AMEV eigenaar). Voor de blokken zes tot en met negen tenslotte, met in totaal 112 woningen, is de OLVEH (later AGO en inmiddels AEGON) opdrachtgever.⁴²

Meijer schat de bouwkosten in de respectievelijke bouwaanvragen als volgt in:

- f 2.080.000 voor fase 1 (met 11.886 m² woningoppervlak);⁴³
- f 594.000 voor fase 2 (met 3.234 m² woningoppervlak);⁴⁴
- f 1.656.000 voor fase 3 (met 11.278 m² woningoppervlak).⁴⁵

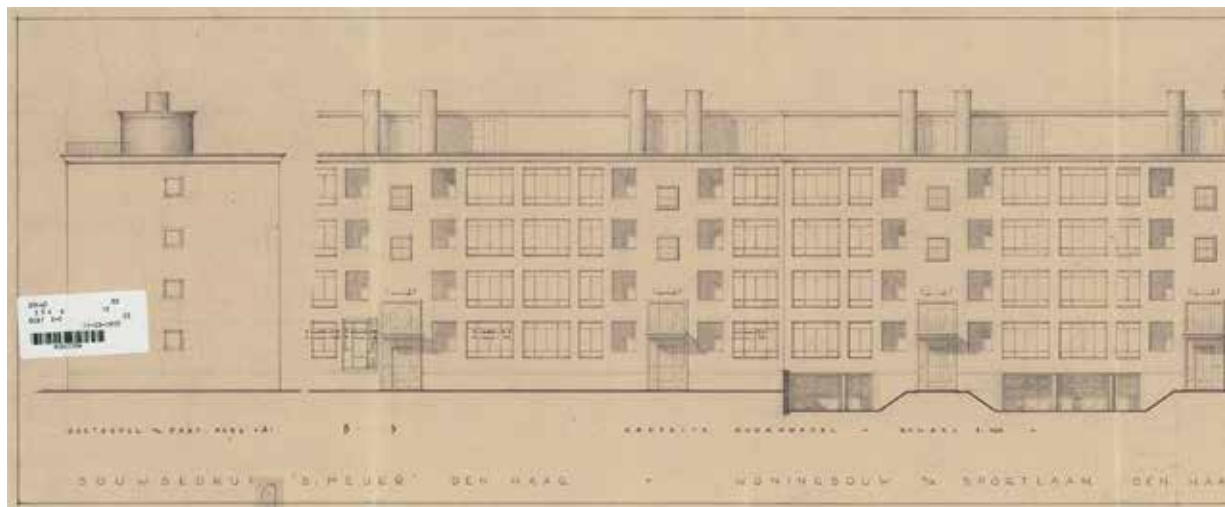
Het totaal aantal geschatte bouwkosten bedraagt f 4.330.000, met een totale oppervlakte

van 26.398 m²; een gemiddelde van afgerond 90 m² per woning. Meijer probeert ondanks het karakter van woningen voor de gegoede middenstand, aanspraak te maken op de Rijksbijdrage willen de Sportlaanflats binnen de normen van de premiereregeling woningbouw 1950 vallen; dankzij zijn vindingrijkheid slaagt Zanstra in deze opzet. Zo legt – zeer waarschijnlijk – architect Piet Zanstra in een brief met als titel ‘Enige opmerkingen betreffende de bebouwing langs de Sportlaan’⁴⁶ aan Meijer uit dat het Wederopbouwplan Sportlaan een souterrain, vier woonlagen en een kap toestaat. ‘De woningen moeten uiteraard het karakter van middenstandswoning dragen. Hetgeen betekent, dat de vertrekken belangrijk boven de minimale maten van de premiereregeling moeten worden ontworpen’. Een klein deel van de woningoppervlakte

was aanvankelijk ook in de geprojecteerde en voorgeschreven kap voorzien. Zanstra brengt bij de flats aan de Thorbeckelaan, hoek Laan van Meerdervoort wél een kap aan. Ieder appartement in een zogenaamd bajonettype (breedte van 15,50 meter per dubbel perceel, met afwisselend drie- en vierkamerwoningen) kon dus aan de Sportlaan beschikken over 1/8ste deel van de kap. Zanstra signaleert echter twee problemen:

1. De oppervlakte van de woningen (ook de driekamerwoningen) ligt met inbegrip van de ruimte in de kap, boven de vastgestelde grens van 325 m³;
2. De kap levert geen voor bewoning bruikbare ruimte op.

Zanstra verwerpt de oplossing voor een kap (met daarin 1/8ste deel bedoeld voor bewoning) in plaats van een plat dak, omdat ‘plat afdekken

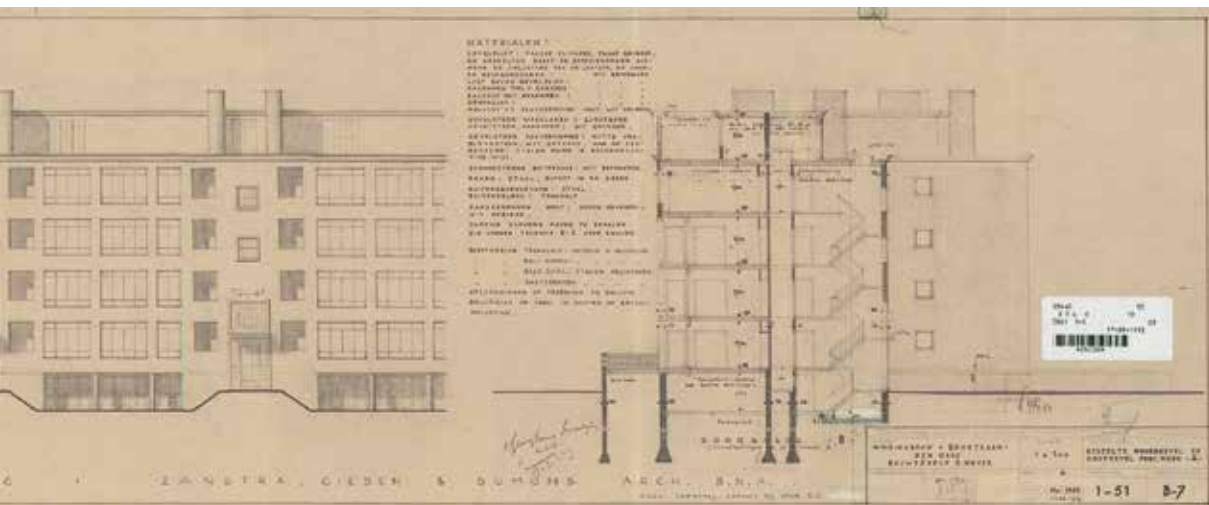

der woningen [...] stedenbouwkundig en architectonisch niet verantwoord [is], omdat de liftmachiniekamers, de schoorsteenkanalen en de ventilatiekanalen dan alle boven het platte dak zichtbaar zijn, hetgeen een zeer chaotische indruk maakt, vooral daar de unieke plaats van deze woningen ze van grote afstand zichtbaar maakt'. Zanstra stelt voor om de geprojecteerde kap te vervangen door een extra woonlaag bestaande uit één kamer en bovendien een dakterras (vanwege de ligging aan het park). Hierdoor ontstaan drie typen woningen: driekamerwoningen, vierkamerwoningen en vijfkamerwoningen. De inhoud van deze maisonnettes is met 375 m³ fors hoger dan het maximum van 325 m³, maar omdat de gemiddelde inhoud van een appartement in het zogenaamde bajonettype 313 m³ bedraagt,

hoopt Zanstra dat deze afwijking van de premie-regeling wordt toegestaan.

Het Rijk gaat hier inderdaad mee akkoord en verleent een bijdrage ten behoeve van de bouw, krachtens het bepaalde in de Premieregeling Woningbouw. Op 20 oktober 1952 geeft het College van B&W groen licht voor het bebouwen van fase 1 van de in erfpacht uitgegeven grond.⁴⁷ Meijer laat er geen gras over groeien: op 29 oktober 1952 al ontvangt Bouw- en Woningbouwtoezicht een kennisgeving dat de werkzaamheden

6. Gedeelte van een tekening met schaal 1:100 van de Sportlaanflats, noordgevel, perc. Merk 'A', werknr. 1-51, tekeningnr. B7, 1952-1953, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, bouwtekeningendossier 20440. *Haags Gemeente-archief.*

‘met bouwen op zandplaat’ zijn aangevangen.⁴⁸

Het bouwrijp maken van de grond loopt soms vertraging op vanwege de vondst van ‘vreemde oorlogszuchtige objecten’.⁴⁹ Er wordt immers in de zone van de voormalige anti-tankwal gebouwd, voorts moet de Haagse Beek meer richting Segbroeklaan worden verlegd en een kade-muur levert problemen op. Op 18 maart 1953 vraagt Meijer toestemming voor het uitvoeren van fase 2 (Sportlaan 816-Sportlaan 910): vijf tweevoudige percelen bestaande uit tien benedenwoningen, tien eerste etage-, tien tweede etage- en tien derde etagewoningen met bijbehorende vierde etage (dakopbouw), met in de onderverdieping bergplaatsen en tien garages.⁵⁰ Eind mei krijgt Meijer toestemming en op 1 juni al wordt begonnen met het bouwen op de zandplaat (op 3,30 m diepte).⁵¹

Een investeerder: ‘De OLVEH van 1879’

Eind maart 1953 tenslotte vraagt Meijer een vergunning voor het mogen beginnen aan de derde en laatste fase (Sportlaan 606–812, Goudenregenstraat 295-325; Goudenregenstraat 308-338), van acht enkelvoudige percelen en veertien tweevoudige percelen, inclusief acht externe garages, bestaande uit 28 benedenwoningen, 28 eerste etage-, 28 tweede etage- en 28 derde etagewoningen met bijbehorende vierde etage (dakopbouw), met in de onderverdieping bergplaatsen en twintig garages. Op 5 augustus 1953 verleent het College van B&W de vergunning, en op 8 augustus 1953 wordt dadelijk begonnen met het bouwen op de zandplaat (op 3,5 m diepte).⁵²

Bij AEGON, de rechtsopvolger van de OLVEH van 1879, bleken eigentijdse personeelsorganen van de OLVEH aanwezig die een beter inzicht

geven in de rol van een investeerder in de Sportlaanflats. Zo gaat onder het kopje ‘Het geld blijft niet in de kluis’ ‘De OLVEH van 1879’ aan de hand van de woningen aan de Sportlaan nader in op de argumenten om in woningen te investeren: ‘Een verzekeringsmaatschappij, welke volgens het onderlinge beginsel werkt [zonder winsttoogmerk-RvB] en wordt bestuurd, draagt een sterk sociaal karakter. Dat komt niet alleen tot uiting in het feit, dat in het grote gezin der verzekerden zij, die het langst leven, zorg dragen voor de nabestaanden van hen, die vroegtijdig stierven, maar ook uit de beleggingspolitiek, welke wordt gevolgd. Het is voor de verzekerden altijd een geruststellende en vol-doening-schenkende gedachte te weten, dat de gezamenlijk bijeengebrachte gelden niet alleen een behoorlijk rendement opleveren, en aldus de zekerheid tot uitkering versterken, maar ook worden aangewend ten algemenen nutte.’⁵³ En: ‘Een goed voorbeeld van deze maatschappelijke betekenis is de belangrijke bijdrage geleverd tot het verkleinen van het enorme tekort aan woningen dat in ons land bestaat. De OLVEH is hier niet achtergebleven en nieuwe plannen zijn, zoals U hierboven kunt zien, in wording.’

Bijzonder is dat één van de woningen aan de Sportlaan de duizendste naoorlogse ‘OLVEH-woning’ bevat. De OLVEH kan echter niet vrijelijk over de woningen beschikken waarvoor ze zelf opdracht heeft gegeven. Na het gereedkomen van ‘hun’ flats in 1955, noteert de OLVEH’ in het personeelsorgaan de *OLVEHfoon*:⁵⁴ ‘Om in aanmerking te komen als huurder is in ieder geval een voordracht door of een huurmachtiging van het Bureau Huisvesting nodig. Aan deze bepaling is ook de verhuurder, de OLVEH, gehouden: de

7. Blok woningen aan de Goudenregenstraat 295-325 in 1955, gebouwd voor de OLVEH. Foto J.W. Durrer, Archief AEGON N.V.

huurmachtiging geldt uitsluitend voor woningen boven een maandhuur van f 75'. De OLVEH vraagt al eerder, in 1953, aan de directeur van het Gemeentelijk Bureau voor de Huisvesting om versoepeling van de regels voor de OLVEH, aangezien 'zoals u bekend is, [...] ons Genootschap door het bouwen van grote complexen woningen er aan [heeft] medegewerkt de woningnood te helpen verminderen. Deze woningen hebben wij aan Uw dienst ter beschikking gesteld. Thans bouwt de heer B. Meijer weer een complex huizen voor ons, nl. aan de Sportlaan [...]'. 'Ook deze woningen willen wij weer geheel

te Uwer beschikking stellen. Gaarne zouden wij evenwel zien, dat u ons daartegenover een voorkeursrecht geeft voor een aantal woningen voor ons personeel. Gezien onze medewerking aan de woningbouw menen wij, dat wij in deze een recht op Uw medewerking mogen laten gelden. Wij zouden in dit geval de beschikking wensen te verkrijgen over 3-, 4- of 5-kamerwoningen [...] De heer B. Meyer is zo vriendelijk onze belangen bij U te behartigen; hij zal u deze brief ter hand stellen'.⁵⁵

Aanvankelijk neemt Meijer de verhuur van de Sportlaanflats dus ook op zich, nadat hij de

8. Blok woningen aan de Sportlaan hoek Goudenregenstraat in 1955, met daarin onder andere de 1000ste naoorlogse woning die voor de OLVEH werd gebouwd. Foto J.W. Durrer, Archief AEGON N.V.

112 woningen – met onderhoudscontract – aan de OLVEH heeft verkocht voor het bedrag van f 2.333.800. Zanstra en Meijer werkten met materialen van een zodanige kwaliteit opdat het onderhoud en de kosten voor dat onderhoud minimaal zouden zijn.⁵⁶ De vloer in de hall is bijvoorbeeld gemaakt van Slavonisch eiken, een uitstekende eikensoort, afkomstig uit de omgeving van Zagreb, en voorzien van een visgraatmotief met zwarte bies. De wanden van de begane grond van de centrale trappenhuizen zijn tot een hoogte van 1,20 m in vakverdeling bekleed met een lambrisering van gepolijst

Botticino-marmer. De vensterbanken onder de stalen ramen, tenslotte, zijn vervaardigd van travertijn.

Later ontwikkelt én verhuurt Bertus Meijer – door middel van zijn vastgoedbedrijf Haghestede – onder andere serviceflat Zeehaghe, Hagheduyn in Kijkduin, en het winkelcentrum aldaar (gebouwd door Lucas en Niemeijer) en het Hotel Atlantic.⁵⁷ In een groot artikel over het ontwerp voor winkelcentrum Kijkduin, wordt als stelregel van Bouwbedrijf Meijer vermeld: ‘[...] zo te geloven in de dingen die je bouwt, dat je ze ook zelf wilt exploiteren’.⁵⁸

In mei 1955 noteert de inspecteur bij het

9. Achterzijde Sportlaanflats gezien vanaf Segbroeklaan, gedeelte van de OLVEH in 1955. Foto J.W. Durrer, Archief AEGON N.V.

Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht dat de laatste appartementen (in blok 9) conform het bepaalde in de Premiereregeling Woningbouw 1950 zijn opgeleverd.⁵⁹

Het bouwbestek nader bekeken

Zanstra en Meijer gebruiken bij de Sportlaanflats getrild gewapend beton, veelal voorzien van een witte laag kunstzandsteen zoals bij de luifels boven de hoofdingangen, de omkledingen van de schoorstenen naar de liftschacht, de kolommen van de uitpandige balkons en garage-ingangen en de muren van de terrassen op de

begane grond. De sculpturale schoorstenen zijn een duidelijke verwijzing naar Le Corbusier, en zijn later ook door Zanstra bij diens Panoramaflat aan de Conradkade toegepast. Ook de luifels bij de portiekingangen en de zogenoemde 'pilotis' (betonnen pilaren die het gebouw lijken te dragen) zijn eveneens kenmerkend voor Le Corbusier. De ruimte die ontstaat door toepassing van de 'pilotis' wordt veelal gebruikt voor garages, parkeerplaatsen of bergingen, zoals ook bij de Sportlaanflats het geval is. Zanstra past de pilotis iets later nog duidelijker toe bij de flats in villawijk Duttendel aan de Van Alkemade-

laan, bij de langgerekte flats in de Horsten in Mariahoeve en later, bij het gebouw van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM) aan het Stadhoudersplantsoen nr. 2.

In het archief van Meijer bevindt zich het bestek van het bouwplan waaraan de Sportlaanflats moesten voldoen.⁶⁰ Veel onderdelen die in dit bestek worden genoemd, komen ook in veel andere woningen die Meijer en Zanstra bouwen terug, telkens in gevarieerde vorm al naar gelang de opdracht daarom vraagt. Zo worden de gevels van de Sportlaanflats – en van veel andere woningbouw van Zanstra en Meijer – gemetseld in licht grijs/gele handvormsteen Vechtformaat, van steenfabriek Belvédère te Maastricht.⁶¹ Op de inpandige balkons op de tweede en derde verdieping (achterzijde) vinden we dezelfde stenen, maar hier zijn ze blauw geglazuurd.⁶² Uit tekeningen blijkt dat Zanstra de plafonds van de inpandige balkons én de onderzijde van de luifels bij de portieken hemelsblauw had bedacht. Bij de flats van Zanstra en Meijer aan de Veenendaalkade – die in 1953 werden opgeleverd – zijn de plafonds van de balkons wél hemelsblauw geverfd.

Typierend voor de woningbouw van Zanstra is ook het zichtbaar laten van de betonnen scheidingsband, tussen de verdiepingen. Bij de Sportlaanflats zien we deze band alleen tussen de rode plintsteen en de gele gevelsteen. De maisonnettes op de bovenste etages hebben grote terrassen die zijn voorzien van een pergola, ook weer een verwijzing naar de vormtaal van Le Corbusier. Bijzonder is dat de lijst van de pergola doorloopt in de daklijst van de kopgevels en aansluit op de daklijst van de aangrenzende panden waardoor sprake is van een zogenaamde

ensemblewerking. Zanstra past vaker een pergola toe in woongebouwen, zoals bij diens flat aan de Cramergracht in Amsterdam-Slotervaart.

De begane-grondvloeren, de verdiepingvloeren en de uitwendige platvloeren – uitgezonderd de platvloer van het verhoogde dak – zijn gemaakt van holle lichtbetonnen elementen waartussen gewapend betonstroken zijn aangebracht. In deze zogenaamde ‘Cusveller’-vloeren zijn beugels geplaatst voor het bevestigen van tengels. Hierover zijn ribben aangebracht met daaroverheen een vurenhouten dekvloer. Om kraken van de vloer te voorkomen zijn de ribben ‘opgewigd’ en zijn de wiggen vervolgens gespijkerd.⁶³ Zanstra voorzag dat het aantal televisies flink zou toenemen, en wilde mogelijke geluidsoverlast voorkomen door het toepassen van goede vloerisolatie.⁶⁴ Tussen de houten dekvloer zijn de leidingen geborgen, ook die van de verwarming.

De oorspronkelijke deuren in de appartementen zijn zware paneeldeuren (fabricaat Bruynzeel) met vijf raampjes, in lood gevat. De fraaie schuifdeur – ‘eigen model’ – tussen de woonkamer en eetkamer is voorzien van eenvoudige, geëtte cirkels. De keukens van de Sportlaanflats beschikken aanvankelijk over een loggia voor de opslag van kolen en later van olie (voor het stoken van de verwarmingsinstallatie). De woningen zijn centraal verwarmd vanuit de keuken – bij de oplevering nog zonder raam: ‘In elke woning een eigen centrale verwarmingsinstallatie aan te brengen met een natuurlijke circulatie en warm water als warmtemedium’, volgens het bestek van Meijer. Pas bij latere verbouwingen wordt in de loggia een raam toegevoegd, waardoor ook het aanzien van de flats

verandert. Sommige appartementen beschikken nog over loggia's met de oorspronkelijke stalen binnendeur.

De keukens zijn aanvankelijk uitgevoerd met een keukenbetimmering fabrikaat Bruynzeel (type Monta-Z, ontwerp Piet Zwart), in gespoten uitvoering met blank beuken lijsten. Deze keuken, die aansloot op de uitgangspunten van de Stichting Goed Wonen, vinden we in veel woningbouw die Zanstra en Meijer in de jaren 1950 en 1960 oplevert, bijvoorbeeld bij de flat Wapendal (1953), naar ontwerp van Blankespoor & De Vries en onder aannemerij van Meijer gebouwd.⁶⁵ De betimmering van de Monta-Z-keuken bestaat uit drie onderkasten met lade en werklade, één dubbele bovenkast met daaronder een element met vijf glazen voorraadschuitjes, een staande kast en pottenplank, Coriet aanrechtbladen en een vuurklei gootsteenbak. De onderkasten zijn voorzien van verhoogde vloeren en plinten van het materiaal waarvan de vloeren vervaardigd zijn.

De kunstenaar: Jan Goeting

Meijer vermeldt in zijn bouwbestek ook het aanbrengen van kunstwerken. Meijer heeft een voorliefde voor kunst – hij bouwt gedurende zijn leven een imponerende verzameling op.⁶⁶ Bovendien is het aanbrengen van monumentale kunstwerken in deze wederopbouwperiode in zwang dankzij de zogenaamde percentageregeling van het Rijk voor premiewoningen.⁶⁷ Tenslotte past het aanbrengen van kunstwerken goed in de filosofie van Groep '32.

Voor de Sportlaanflats kiest Meijer voor de Haagse kunstenaar Jan Goeting (1918-1984), die al eerder aan woningen van Meijer reliëfs

10. Monta-Z-keuken, naar ontwerp van Piet Zwart, hier in een Sportlaanflat in 2013. *Foto auteur.*

aanbrengt, waaronder bij het Monnickendamplein en Volendamlaan (1953).⁶⁸ Deze reliëfs worden ook wel sgraffito's genoemd, naar het Italiaanse 'sgraffiare' (krabben), een oude Italiaanse techniek. 'Op elkaar worden enkele lagen metselspecie gelegd, ieder van een eigen kleur, daarop wordt de tekening aangebracht, en als de specie een beetje is verhard worden bepaalde delen van één laag of van twee lagen

11. Proefmodel van gips voor niet-gerealiseerde tuinbeelden van Jan Goeting in het hart van de voortuinen van de inspringende blokken van de Sportlaanflats circa 1952-1955. Foto Loek Tangel. *Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis*.

weggekrabd,' zo licht Goeting zelf deze techniek toe.⁶⁹ De woningen aan de Volendamlaan en het Monnickendamplein zijn de eerste woningen in Den Haag die voorzien worden van sgraffito's.

Goeting krijgt van Meijer bij de Sportlaanflats

opnieuw de opdracht om boven de ingangspuien sgraffito's te ontwerpen en te doen aanbrengen. In totaal brengt Goeting 77 reliëfs aan bij de Sportlaanflats (er zijn ook 77 panden en dus ingangen), die bloemen, vogels en vruchten of fantasiefiguren verbeelden. In een interview uit 1953 merkt Goeting op dat hij het thema van de vogel gebruikt 'om hiermee uit te drukken, dat ieder in een flat als vogels in en uit gaat'.⁷⁰ De twee inspringende blokken hebben andere thema's (handel, kunsten en wetenschap, en mensenfiguren) gekregen.

De stijl van Goeting is figuratief. In een krantenbericht uit 1953 tekent de verslaggever hierover op: 'De toegepaste kunst interesseert Jan Goeting zeer sterk, vooral uit sociaal oogpunt, omdat door muurschilderingen, gevelstenen, enz. veel meer mensen direct met de hedendaagse kunst in aanraking komen dan door schilderen en andere kunstwerken die in particulier bezit zijn'.⁷¹

Uit bestudering van het bouwbestek voor de Sportlaanflats blijkt dat Meijer Goeting ook opdracht geeft voor het vervaardigen van negen beelden van kunstzandsteen op de uiteinden van de keermuren, en een tuinbeeld of zonnwijzer in het hart van beide voortuinen van de twee terugspringende blokken. Beide zijn helaas om niet meer te achterhalen redenen niet uitgevoerd. Van de tuinbeelden echter blijkt in het archief van Jan Goeting een foto van het proefmodel bewaard gebleven te zijn.

Het is een Picasso-achtig beeld, met een musicerende persoon met een dierenkop in plaats van een menselijk hoofd. Het tuinbeeld moest 2,5 m hoog worden. Het proefmodel zelf, van gips en circa 30 cm hoog, is wel bewaard

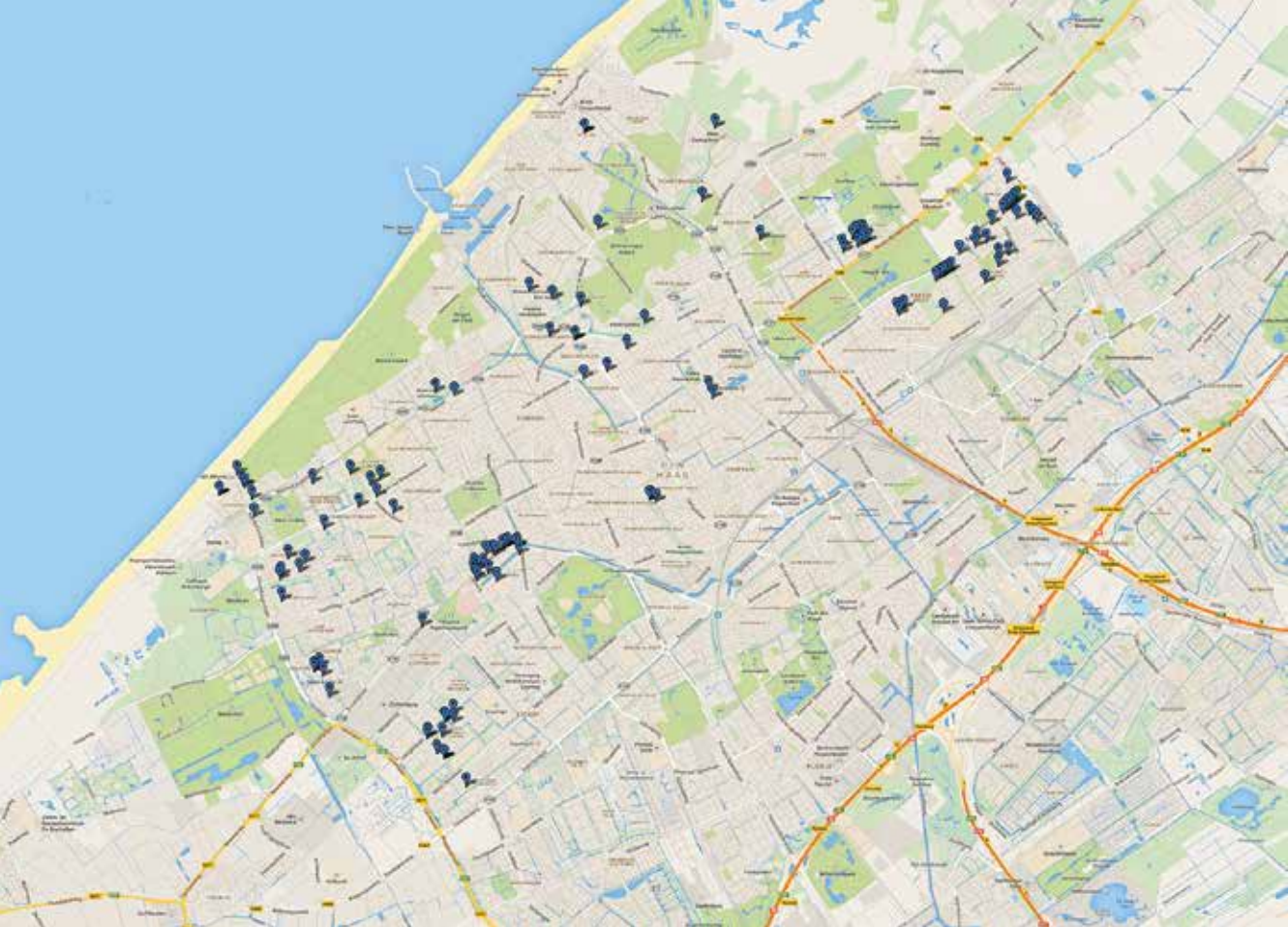
12. Sgraffito van Jan Goeting aan de Sportlaan ter hoogte van de Patrijslaan in 2012. Foto auteur.

gebleven.⁷² Om een idee te krijgen van hoe zo'n vrijstaand tuinbeeld er uiteindelijk zou uitzien, kan het betonnen beeld dienen dat Goeting ontwerpt en wél uitvoert voor een appartementengebouw aan de Burgemeester Elsenstraat in Rijswijk.⁷³

(Her)waardering en receptie voor Zanstra en het Wederopbouwplan

In het Wederopbouwplan voorziet Dudok in een grote school en een appartementengebouw.⁷⁴ De school – het tweede Vrijzinnig Christelijk Lyceum, nu: het Segbroek College – is naar een ontwerp van de bekende architect J.J.P. Oud gebouwd en de appartementen ernaast – de Segbroeklaanflats – zijn van de hand van Piet

Zanstra. Deze appartementen oogsten veel lof en hiervoor ontvangt Zanstra – als eerste laureaat – in 1960 de H.P. Berlageprijs. Een gevelsteen aan de rechterkant van het gebouw herinnert hier nog aan. Ook Frans van der Sluijs noteerde in zijn herinneringen: 'De inrichting en bebouwing van het gebied van de Daal- en Bergselaan tot aan de Houtrustbrug is echter in belangrijke mate overeenkomstig de plannen van Dudok geschied. Het is zonder twijfel het stadsbeeld zoals hem dat voor ogen moet hebben gestaan. Het is hoe dan ook een fraai, toch wel duidelijk stadsbeeld, waar Den Haag trots en ook zuinig op behoort te zijn. Het kreeg – zeker in de eerste jaren na zijn realisatie – veel belangstelling uit binnen- en buitenland.'⁷⁵

13. Overzicht in Google Maps van alle woningen en kantoren van Zanstra in opdracht van B. Meijer. 2014.

Vanaf november 2004 wijst de Gemeente Den Haag het gebied Sportlaan/Segbroeklaan en directe omgeving aan tot beschermd stadsgezicht, samen met twee andere wederopbouwgebieden (Mariahoeve en Vrederust-West (De Drevenbuurt)).⁷⁶ De drie gebieden zijn geselecteerd op

basis van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) Wederopbouw uit de periode 1940-1958, omdat 'deze stadsdelen voor deze periode het meest typerend zijn en waarvan de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit het best is bewaard', aldus de gemeente Den Haag

in het Aanwijzingsbesluit.⁷⁷ Wellicht heeft de voordracht voor gemeentelijke bescherming ook bijgedragen aan het toekennen van de status van Jong Rijksmonument in 2010 aan het tweede Vrijzinnig Christelijk Lyceum van Oud en de Segbroeklaanflats van Zanstra. In de definitieve toelichting aan de staatssecretaris voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is de Raad voor Cultuur overigens buitengewoon kritisch over de keuze van juist dit flatgebouw: 'De Raad acht het flatgebouw van nationale betekenis en stemt daarom in met het voornemen [van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed-RvB] het flatgebouw aan te wijzen als beschermd monument. De Raad merkt daarbij op dat uit de omschrijving en de waardering niet blijkt waarom slechts één, en speciaal deze flat van Zanstra, voorgedragen wordt voor rijksbescherming. Zanstra ontwierp [...] de flatgebouwen in series binnen de stedenbouwkundige aanleg van Dudok, waarbij dit flatgebouw naar de mening van de Raad binnen het oeuvre van Zanstra weinig onderscheidend is. Hij mist dan ook erg sterk het grotere afwegingskader waarbinnen door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aanmerkelijk wordt gemaakt waarom dit flatgebouw wel en andere niet voor selectie op de lijst van honderd topmonumenten uit de wederopbouw in aanmerking is gekomen'.⁷⁸

Zanstra heeft samen met Bertus Meijer na de Sportlaanflats en de Segbroeklaanflats veel woningbouw gerealiseerd die ook nu nog als kwalitatief hoogstaand wordt omschreven. Zanstra staat bekend als 'huisarchitect' van Bouwbedrijf Meijer, waardoor hij 'zijn stempel heeft gedrukt op de aantrekkelijke verschijningsvorm van de naoorlogse middenstands-

bouw van Den Haag'.⁷⁹ Meijer en Zanstra ontwerpen en bouwen uiteindelijk tussen 1953 en 1980 maar liefst 5.000 woningen. Door het combineren van verschillende overzichten en op een kaart te projecteren, ontstaat een indrukwekkend overzicht van de bouwproductie van Zanstra en Meijer. Mariahoeve lijkt het best vertegenwoordigd.⁸⁰

Aangezien tot op heden weinig onderzoek is gedaan naar particuliere bouwers zoals Meijer, kan lastig beoordeeld worden of deze woningproductie voor een particuliere bouwer als hoog aangemerkt kan worden. Nader onderzoek zou dit moeten uitwijzen.⁸¹

Vanaf 1964 versterken de architecten Gmelig Meyling en De Clercq Zubli het bureau van Zanstra waardoor in 1966 de naam wijzigt in: Zanstra, Gmelig Meyling & De Clercq Zubli. Bouwbedrijf Meijer blijft een vaste opdrachtgever, vooral van woningen. Zanstra bouwt ook kantoorgebouwen, voor onder andere de OLVEH, aan de Kortenaerkade (waarvoor helaas een prachtig gebouw van De Stijlarchitect Jan Wils moet wijken) maar ook het winkelcentrum aan het De Savornin Lohmanplein, het al genoemde kantoorgebouw Zorgvliet voor de Bataafse Petroleum Maatschappij (BPM), het Atlantic Hotel in Kijkduin, de Panoramafat aan de Conradkade, de Drie Hoekjes bij de Prinsestraat en de Raadszaal op de Dagelijkse Groenmarkt.

Het bureau van Zanstra (na vele naamswijzigingen heet het tegenwoordig ZZDP) groeit vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw snel uit tot één van de twee grootste architectenbureau's van Nederland. Bekende projecten zijn de Shelltoren aan het Rotterdamse Hofplein, de Europarking ('de billen van Zanstra'), beide in

Amsterdam. In 1980 neemt Zanstra afscheid als directeur, en wijdt hij zich in zijn grachtenhuis aan de Amsterdamse Herengracht 48 – door hem geheel in rococo-stijl gerestaureerd – voortaan aan het schilderen.

Sommige gebouwen van Zanstra sneuvelen (het ‘Maupoleum’, de Haagse raadzaal, de laatste met een lamp-ontwerp van zijn vrouw Margot Zanstra), andere worden gerenoveerd of ‘vernieuwbouwd’.⁸² Een zoon van Bertus Meijer, Ton Meijer, renoveert met zijn bedrijf MAB (Meijer Aannemers Bedrijf) Development de Drie Hoekjes, en hij laat de Raadzaal slopen om er het huidige winkelpand (in de volksmond bekend als ‘De Snoeptrommel’) voor in de plaats te zetten. Zo is ook de zoon van Meijer weer betrokken bij een ontwerp van Bouwbedrijf Meijer.⁸³

Het werk van Zanstra staat de laatste jaren steeds meer in de belangstelling: zo vond in 1997 in het Amsterdamse ARCAM en in 2002 een tentoonstelling plaats in het kader van DoCoMoMo (DOCUMENTEREN en CONSERVEREN van gebouwen en stedenbouwkundige en landschappelijke ensembles van de MODERN MOVEMENT (Moderne Beweging). Tien jaar later, in 2012, organiseerde het Haags Architectuur Cafe (HAaC) een zomerse fietstocht langs alle Haagse gebouwen van Zanstra. Met een totaal van 5.000 gebouwde woningen zal dat een lange fietstocht zijn geworden, en het bewijst dat de woningbouw van Zanstra, waaronder dus ook de Sportlaanflats, zich ook zestig jaar na de bouw in een warme belangstelling kunnen blijven verheugen.

Noten

1. Zie voor de kaarten van het verwoeste gebied: Haags Gemeentearchief (HGA), Archief Gemeentebestuur 1953-1990 (GB), inv.nr. 3985.
2. Haags Gemeentearchief (HGA), Archief Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (DSV), toegang 0487-1, inv.nr. 685.
3. Kees Stal, *Den Haag in kaart gebracht* (Den Haag, 1999), p. 121. Zie ook de *Toelichting beschermd stadsgezicht Sportlaan-Segbroeklaan en omgeving* (Den Haag, 2004).
4. F. van der Sluijs, *Haagse stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983* (Utrecht, 1989), p.10-11.
5. *Ibidem*, p. 11.
6. Dick Valentijn (red.), *De Wederopbouw. Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965*, (Voorburg, 2002), p. 105. Zie ook V. Freijser, *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, plannen en processen in de Haagse stedenbouw, 1890-1990* (Zwolle, 1990).
7. Oorspronkelijk in W.M. Dudok, *Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage* (Den Haag, 1946), geciteerd in: Van der Sluijs, *Haagse stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, p. 12.
8. Zie voor Plan 2000 bijvoorbeeld: Wijnand Galema, *Architectuurgids wederopbouw Den Haag 1940-1965* (Den Haag, 2013), p.13.
9. HGA, DSV, inv.nr. 685, brief d.d. 28 okt. 1948 van Dudok aan het College van B&W.
10. *Ibidem*, Brief van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 24-12-1947 over ‘Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet’. De tekst van de brief is ook afgedrukt in *Verzameling* (1948), vervolg no. 78-79. Opvallend is dat, in eveneens 1946, een tegenwoordig weinig bekend ‘Plan Hupkes’ van de Nederlandse Spoorwegen circuleert. In dit plan is een spoorlijn voorzien van het geprojecteerde station Den Haag Centraal Station naar Kijkduin via de Sportlaan. [Anoniem], ‘Met een snelheid van 150 km door het land. Ondergrondse stations in Amsterdam en Den

- Haag. Ir. Hupkes ontvouwt zijn plannen', in: *De Waarheid* 29 jan. 1946, Dag-editie, voorpagina.
11. HGA, Archief Gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling (DWS), toegang 0509-1, inv.nr. 1081. Eind 1946 bedragen de kosten voor de gepleegde herstelwerkzaamheden aan stoepen en wegen maar liefst f 7.415.142. HGA, DWS, inv.nr. 603.
 12. Brief d.d. 17-2-1948 van B&W aan de Gemeenteraad over het Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet, gepubliceerd in *Verzameling* 1948, Vervolg, p.79.
 13. Brief d.d. 11 maart 1949 aan de directeur van de Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw. HGA, DSV, inv.nr. 685.
 14. Valentijn, *De Wederopbouw*, p. 108.
 15. HGA, DSV, inv.nr. 685.
 16. *Ibidem*; brief d.d. 28 oktober 1948 Dudok aan College van B&W.
 17. [Anoniem], 'Achterkant van visitekaartje', in: *Binnenhof*, 14 jan. 1955.
 18. Valentijn, *De Wederopbouw*, p. 122.
 19. Van der Sluijs, *Haagse stedebouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, p. 21.
 20. Valentijn, *De Wederopbouw*, p. 15. Arnold Reijndorp, 'De domesticatie van het stedelijk wonen. Het Hollandse bouwblok opengelegd', in: Suzanne Komossa (red.), *Atlas van het Hollandse Bouwblok* (Bussum, 2003), p. 259-265.
 21. Zie ook: Galema, *Architectuurgids*, p.19.
 22. *Op.cit.* 25, p. 20.
 23. Mic Barends, Stef Katwijk en Joost van Zuijlen, *Panoramaflat 1960-1962. Laan van Meerdervoort. Architect Piet Zanstra, BNA*, Den Haag, p. 20. Laatst geraadpleegd op 1 mei 2014.
 24. [Anoniem], 'Zeldzaam jubileum in de bouwwereld', 3 mei 1952. De bron is vooralsnog onbekend. Een exemplaar is aanwezig in een privéarchief van de familie Meijer.
 25. [Anoniem], 'De omwenteling in den Heerenhuisbouw', in: *Bouw- en Woninggids [van het Boomen- en Bloemenkwartier]*, 22 mei 1925.
 26. N.V. Bouwmij. George Th. Meijer & Zonen heeft ook aan Thomsonplein 18 een bedrijfspand, foto, archief Bouw & Woningtoezicht, circa 1930, 6.13695, verz. Haags Gemeentearchief.
 27. Uit kranten van eind jaren 1920, begin jaren 1930 komt nog een andere G.Th. Meijer naar voren, die zich bedient van het achtervoegsel 'jr.'. Wellicht is hij een broer van Bertus Meijer.
 28. *De naamlooze vennootschap; Maandblad voor den ondernemingsvorm en het bedrijfswezen in Nederland en Ned. Indië*, 1934/1935, no 3, p. 93.
 29. Met zeer veel dank aan mevrouw Inge Meijer-Bergmans voor deze gegevens.
 30. Galema, *Architectuurgids*, p. 25.
 31. *Op.cit.* 34, p. 30.
 32. B. Meijer, *Bouw 296 flatwoningen aan de Sportlaan te 's-Gravenhage* [Den Haag, 1952].
 33. Het Stadsarchief Amsterdam dateert de woningen aan de Sloterkade overigens op 1939. T.A.M. Visser, *Piet Zanstra, architect en de Wederopbouw in Den Haag* (Den Haag, 2002), p. 9.
 34. Mariëtte van Stralen, *Atelierwoningen Zomerdijkstraat 1932-1934. Zanstra, Giesen en Sijmons, architecten*, (Rotterdam, 1989).
 35. Het Nieuwe Instituut, Archief Zanstra, Giesen, Sijmons (ZANS), inv.nr.ZANS.T14.
 36. Bernard Hulsman, "Het Maupoleum stond op een verkeerde plaats"; architect Piet Zanstra zag zijn ontwerp afgebroken worden', in: *NRC*, 11 apr. 1997, p. 9.
 37. 'Dudok is uiteindelijk degene die de stedenbouwkundige conceptie van de architectengroep realiseerde. De perspectieven van zijn twee herbouwplannen en de van het historische centrum van Den Haag afgeleide en aldus tegen de kritiek beveiligde structuur van zijn uitbreidingsplan geven exact weer wat de architectengroep voor ogen stond. Uit een door Dudok zelf gecursiveerde zin uit zijn artikel "s-Gravenhage: stad en structuur" blijkt deze wezenlijke overeenstemming: "Het wezen van de stad is nu juist die onveranderlijkheid, die vormvastheid,

- die over het menselijke leven heenreikt*", in: M. Bock, V. van Rossum e.a., *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur. Groep 32. Ontwerpen, gebouwen, stedenbouwkundige plannen 1925-1945* (Amsterdam, 1982), p.150-151.
38. Noor Mens, *(Rotterdam 2004), p. 9.*
 39. Helaas heb ik bij ZZDP Architecten geen duidelijkheid kunnen verkrijgen of zij een dossier hebben over de bouw van de Sportlaanflats. De Sportlaanflats staan als eerste gerealiseerde ontwerpen van Architectenbureau P. Zanstra te boek. In *ZZDP. Architecten-ondernemers/ Architects/entrepeneurs* hebben de Sportlaanflats werknummer 0000 gekregen. Van Piet Zanstra zelf is helaas geen archief bewaard gebleven. Vriendelijke mededeling van zijn kleindochter, Jorien van Santen.
 40. Van der Sluijs, *Haagse stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, p. 19-20: 'Dudok tekende zijn plannen met het stadsbeeld dat moest ontstaan welhaast in details voor ogen. Dat was met name te zien aan de maquettes: door hun schaal 1:500 moesten deze wel een zekere mate van detaillering krijgen, maar bij Dudok kregen zij deze in vergaande mate. En als dan later architecten geroepen waren in deze plannen te bouwen, werden zij stevast door hem met de maquette geconfronteerd om hen te tonen hoe hij vond dat zij hun opdracht dienden uit te voeren'.
 41. Vriendelijke mededeling van ir. Henk Ambachtsheer van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de Gemeente Den Haag.
 42. Veel dank aan AEGON-archivaris Pierre Don voor het opzoeken van de foto's en zijn uitgebreide toelichting. Helaas bevinden zich in het huidige AEGON-archief geen dossiers (meer) over de Sportlaanflats.
 43. Dienst Stedelijke Ontwikkeling (DSO), Bouwtekeningendossier 20440.
 44. DSO, Bouwtekeningendossier 20527.
 45. DSO, Bouwtekeningendossier 20510; brief d.d. 7 nov. 1960.
 46. Aanwezig in privéarchief Meijer.
 47. Besluit College van B&W Den Haag, d.d. 20 oktober 1952 (nr. 184/1046/52/afd. O.W.).
 48. In het privéarchief van Meijer bevinden zich meerdere foto's waarop het begin van de bouw van de Sportlaanflats is vastgelegd.
 49. [Onbekende auteur], 'Particuliere bouw in niemandsland', 23 dec. 1952. Onduidelijk uit welke krant dit bericht afkomstig is. Bron: Privéarchief Meijer.
 50. DSO, Bouwtekeningendossier 20527.
 51. Beschikking B&W, nr. 184/503/53 afd. O.W.
 52. Beschikking B&W, nr. 184/754/53 afd. O.W.
 53. 'Het geld blijft niet in de kluis', in: *OLVEHfoon* 1 (1953), p. 4-5.
 54. 'De OLVEH bouwt', in: *OLVEHfoon*, 1 (1955).
 55. Privéarchief Meijer.
 56. Vriendelijke mededeling van T.A.M. Visser.
 57. Zie bijvoorbeeld de advertentie in *De Telegraaf*, 31 mei 1975, p. 11. Meijer was toentertijd gevestigd aan de Koningin Emmakade 169a in Den Haag. Later hield Bouwbedrijf Meijer ook kantoor aan Sweelinckplein 74
 58. Rudolf Das, 'Kijkduin krijgt nieuw gezicht', in: *De Telegraaf*, 31 mei 1975, p. XXIII.
 59. Omdat de bouw onder de 'Premieregeling Woningbouw 1950' valt is de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid in 1960 gerechtigd om de huurprijzen van de 'met rijkssteun gebouwde particuliere woningen' te verhogen. De huurprijzen per maand schommelen na de verhoging tussen de f 116,85 en f 151,80. Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Bouwtekeningendossier 20510 (Sportlaan Den Haag), brief d.d. 7 nov. 1960. Zie ook: Piet Zanstra, 'Flatgebouw aan de Sportlaan te Den Haag', in: *Bouwkundig Weekblad* nr. 1 (1955), p. 6-9. Piet Zanstra, 'Woningcomplex aan de Haagse Sportlaan', in: *Bouw* nr. 49 (1955), p. 1008-1012. Zanstra noemt verder nog als onderaannemers: voor de tuinen de heer Lemkes (Alphen aan den Rijn), in nauw overleg ontworpen en uitgevoerd met de

- Haagse Gemeentelijke Plantsoendienst. Hierdoor vormden volgens Zanstra de gemeenschappelijke tuinen en het Rode Kruis Plantsoen een eenheid. Braat uit Delft was verantwoordelijk voor de stalen ramen; W. Slotboom en Zn. (Den Haag) voor de centrale verwarmingsinstallatie. J.C. van Straaten's Liften- en Machinefabriek N.V. (Den Haag) leverde de personenliften; Rouppe van der Voort N.V. (Den Haag) voor de sanitaire installatie, het hang- en sluitwerk en de riolering; L.J. Hendriks (Voorburg) verzorgde de elektrische installaties en het loodgieterswerk werd uitgevoerd door P.H. Frauenfelder.
60. 'Omschrijving van de bouw van 296 woningen en 60 garages gelegen op een terrein te 's-Gravenhage aan de Sportlaan [...]', [1953]. Privéarchief Meijer.
 61. Met 'Belvédère' wordt bedoeld 'Fabrikaat van steenfabriek 'De Belvédère' te Maastricht.' Voluit luidde de naam van de steenfabriek: "Belvédère' Steenfabrieken en Kiezelexploitatie N.V.'
 62. Handgeschreven afschrift of kladversie van uitgegane brief, waarschijnlijk eind 1951, begin 1952. Privéarchief Meijer.
 63. Bouwbestek, p. 3-4. Privéarchief Meijer. Voor een uitleg over een Cusveller-vloerelement, zie: M. Jacobs (red.), *Algemene bouwkunde. Leerboek voor het bouwvak* (Delft, 1973), p. 195.
 64. Mic Barends, Stef Katwijk en Joost van Zuijlen, *Panoramaflat 1960-1962. Laan van Meerdervoort. Architect Piet Zanstra*, BNA, z.p., z.j., p. 15. Laatst digitaal geraadpleegd op 1 mei 2014.
 65. Met dank aan Linda Haverkotte voor het mogen fotograferen van het nagenoeg oorspronkelijke interieur van haar flat aan de Ridderspoorweg in Den Haag met daarin een nog nagenoeg oorspronkelijke Monta-Z-keuken. Dank ook aan makelaar Peter de Mos van Jacobus Recourt o.g. B.V. voor de bemiddeling voor het mogen bezichtigen van een flat in de oorspronkelijke staat aan de Sportlaan. Zie voor een contemporaine afbeelding van de keuken: Galema, *Architectuurgids*, p. 28.
 66. Meijer bezat schilderijen van onder anderen Isaac Israëls, Piet Meiners en Jan Sluijters. Zie database RKD*Explore*, <http://bit.ly/1mOSDn7>. Laatst geraadpleegd 25 juli 2014. Minder bekend is dat Meijer ook werken van Jan Mankes (1889-1920) in bezit had. Met dank aan drs. Jan de Lange, wetenschappelijk bezorger van de brieven van Jan Mankes, voor deze informatie.
 67. Frans van Burkom en Yteke Spoelstra, 'Inleiding. Monumentale kunst in de wederopbouwperiode, in: Frans van Burkom, Yteke Spoelstra en Simone Vermaat, *Experiment in opdracht. Kunst van de wederopbouw Nederland 1940-1965* (Rotterdam, 2013), p. 22-24. Alhoewel de Sportlaanflats met steun van de premiereregeling gebouwd zijn, heb ik in de archieven van Meijer en Goeting geen aanwijzingen kunnen vinden dat Goeting vanuit het budget van de percentageregeling betaald is.
 68. Goeting is een veelzijdig kunstenaar: illustrator, beeldhouwer en schilder. Veel bekendheid krijgen zijn sgraffito's en mozaïeken voor het gebouw van het huidige Ministerie van Economische Zaken aan de Prins Clauslaan in Den Haag (Prof.dr. Berghoef), en de hoofdkantoren van de ANWB en de KLM. Ook maakt hij ontwerpen voor het Bronovo Ziekenhuis, het voormalige gebouw van het Ministerie van Marine nabij de Theresiastraat, de inmiddels gesloopte Pauluskerk en de Zorgvlietkerk. Goeting mag – samen met Dick Stapel – in 1979 de prinsessen van Oranje portretteren. Deze schilderijen worden als Nationaal Geschenk aan de toenmalige koningin Juliana en prins Bernhard aangeboden ter gelegenheid van de troonswisseling. Opmerkelijk genoeg ontbreekt tot op heden een goed overzicht van het veelzijdige oeuvre van Goeting.
 69. 'Nieuwe gevelstenen in oude techniek', in: *Het Vaderland*, 9 apr. 1953. De woningen aan de Volendamlaan hebben negen portieken, vandaar dat Goeting kiest voor de negen muzen als thema.
 70. 'Wij spraken met Jan Goeting. Kunstschilder', in: *Het Vaderland*, 26 mrt. 1953.

71. *Ibidem*. Goetings kenmerkende stijl komt ook al eerder tot uiting in zijn ontwerpen voor prentenboeken, zoals *Oelie en Djum* (1946) en *Feodora* (1947), beide van auteur Toos Stultiëns. Zie ook: Kirstin Blankendaal, *De 'f' van Illustratie(f). Hoe verhouden de illustraties van Jan Goeting zich ten opzichte van zijn overige werk?* (ongepubliceerd) (Utrecht, 2012).
72. Met zeer veel dank aan mevrouw J.C. Evers-Goeting en mevrouw Petra Evers (Den Haag) voor hun tijd en inlichtingen over Jan Goeting en fotograaf Loek Tangel.
73. In 1953 maakt Goeting in 1953 ook beelden van kunststeen voor de entree van appartementengebouw Wapendal aan de Ridderspoorweg, waarvan Meijer de aannemer is en Blankespoor & De Vries de architecten. Van één van deze beelden is ook het proefmodel nog bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat Goeting het beeld eigenlijk als hoekoplossing had bedacht in plaats van uitgevouwen zoals het uiteindelijk werd uitgevoerd. Opvallend is overigens dat dit beeld in de literatuur, zie bijvoorbeeld Galema, *Architectuurgids*, p. 48, consequent aan Henk Krijger wordt toegeschreven in plaats van aan Goeting, terwijl Goeting het beeld met kapitale letters heeft gesigneerd. Goeting krijgt in de jaren 1950 ook veelvuldig opdrachten vanuit de Gemeentelijke Commissie voor Kunstopdrachten, onder andere voor de wijk Morgenstond. Nog niet zo bekend is dat de Commissie voor Kunstopdrachten ook gelden die afkomstig waren uit het Wederopbouwplan Sportlaan wilde aanwenden voor het doen oprichten van ofwel vier beeldhouwwerken (voor ieder planonderdeel) ofwel voor één groot monument. Uit het plan Sportlaan was aanvankelijk een bedrag van f 70.000 beschikbaar. Haags Gemeentearchief, Archief Gemeentelijke Commissie voor Kunstopdrachten, toegangsnr. 1280-01, inv.nrs. 2-3.
74. Ook was in 1949 sprake van de komst van winkels in het Sportlaangebied, maar dit voorstel/planonderdeel heeft het uiteindelijk niet gehaald. HGA, DWS, inv.nr. 256.
75. In 1962 figureren de Sportlaanflats bijvoorbeeld prominent – met twee pagina's – in: R. Blijstra, *Nederlandse bouwkunst na 1900* (Utrecht/ Antwerpen, 1962), p. 108-109. In dezelfde publicatie staat ook het tweede Vrijzinnig Christelijk Lyceum van J.J.P. Oud afgebeeld, en Zanstra's galerijwoningen 'Segbroekhof' (eveneens aan de Sportlaan, maar het enige woninggebouw dat hij zonder Meijer uitvoerde). Helaas heb ik – vooralsnog – geen buitenlandse artikelen die over het Sportlaanproject hebben bericht, kunnen vinden.
76. Zie de *Toelichting beschermd stadsgezicht Sportlaan-Segbroeklaan en omgeving* (2004) en de 'Voordracht tot aanwijzing van drie gemeentelijk beschermde stadsgezichten uit de Wederopbouwperiode en uitbreiding van het beschermd stadsgezicht Zeeheldenkwartier' (2004).
77. Brief d.d. 5 oktober 2004 van de dienst Stedelijke Ontwikkeling aan de gemeenteraad met als onderwerp 'Voordracht tot aanwijzing van drie gemeentelijk beschermde stadsgezichten uit de wederopbouwperiode en uitbreiding van het beschermd stadsgezicht Zeeheldenkwartier', 2004. Zie ook <http://bit.ly/1oUI5bo>. Laatst geraadpleegd 13 juli 2014.
78. Brief d.d. 12 oktober 2010 van de Raad van Cultuur aan staatssecretaris Van Bijsterveldt. In dit verband is het illustratief dat in de Wederopbouwdatabank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) de Sportlaanflats niet eens voorkomen. Wellicht heeft bij de uiteindelijke selectie van de honderd jonge Rijksmonumenten uit de Wederopbouw – de longlist telde maar liefst 700 gebouwen – meegespeeld dat de Segbroeklaanflats al eens in de prijzen waren gevallen en de Sportlaanflats niet.
79. Galema, *Architectuurgids*, p. 31.
80. Voor het overzicht ben ik veel dank verschuldigd aan T.A.M. Visser vanwege zijn inventarisatie van alle ontwerpen van Zanstra in Den Haag. Voorts heb ik geput uit het oeuvre van Zanstra in het boek over ZZDP, en tenslotte van de lijst met werken van Bertus Meijer (privéarchief Meijer). Dank ben ik

tevens verschuldigd aan fotograaf Henk Platenburg voor de beeldbewerking van de Google Maps-kaart. Alle adressen op de kaart zijn bij de auteur als lijst beschikbaar.

81. Zie bijvoorbeeld Joke van der Leeuw-Roord, Guus Rijken en Frank Smit, *Bouwen op Haagse gronden. Zestig jaar wel en wee rond de Haagse Bouwonderneming en het gemeentelijk stedenbouwkundig beleid* (Den Haag, 1981).
82. Bron: <http://dedrieheuvelen.nl/zanstra/> [14-07-2014].
83. Voor een verdediging van Zanstra zelf van zijn Raadzaal, zie bijvoorbeeld: Leo A. Heijningen, Jean-Paul Baeten en Hildegard Blom, *Honderd jaar Haag bouwen. Over 'eigenzinnige' architecten, een niet-begrijpend publiek en 'wispelturige' kranten* (Den Haag, 1984), p. 125.